

Тарихдан маълумки, тасаввуф бизнинг адабиётимиз, санъатимиз ва мусикамиз тараккиётига алоҳида таъсир ўтказган таълимотдир. Шунингдек, тасаввуфнинг шахс тарбияси ва камолоти жабхасидаги хизматлари ҳам кўп жихатдан ибратли эрур. Покистоннинг файласуф шоири Муҳаммад Икбол таъкидлаганидек. “Ихлосли ва хақиқий мохиятга эга бир жараён бўлган тасаввуф муассасасининг юзага чиқиши, ҳеч шубҳа йўқки, муслмонликда диний тажрибанинг такомилли ва тўғри тараккий топишида муҳим омил бўлган”. Шу боисдан ҳам “мутасаввифларнинг метафизик қарашлари бизнинг тушунча ҳаётимизда янгилик ва юксалиш манбаи эканлиги эътибори ила бағоят фойдалидирки, уларни ўзимизнинг қарашларимиз билан муқояса қилиб яхши натижаларга эришишимиз мумкин” .

Дарҳақиқат, тасаввуф ахлининг ташқи дунё билан ички дунёни ажратмаслик, ахлоқ, қалб ва руҳ тарбияси орқали инсонда қудратли бирлик туйғусини яратиш тажрибалари ҳамма замонлар учун ибратли.

Тасаввуф ва тариқатлар тарихига чуқурроқ назар ташланса, тасаввуфнинг бошқа дин ва ҳар турли ноқис фалсафий оқимлар таъсиридан ҳоли, соғлом ва илғор фикрларга тўла таянган даври - илк сўфийлар даври эканлиги равшанлашади. Араб олими Абдуқодир Маҳмудга кўра бутун тарих мобайнида юзага чиққан тасаввуфий ҳаракатлар учга ажралади:

1. Салафий тасаввуф. 2. Сунний тасаввуф. 3. Фалсафий тасаввуф.

Салафий тасаввуф Мукотил б. Сулаймон (вафоти 150/767) билан бошланиб, Имом Малик (вафоти 179/795) томонидан юқори чўққисига кўтарилган. Сунний тасаввуф аҳли байт ва Жаъфар Содик (а. 148/765) воситасида юзага чиққан. Хорис Мухосибий (в. 243/857) ва Жунайд Бағдодий (в. 297/909) ила шаклланди. Имом Газзолий (в. 505/1111) уни такомилга эриштирган. Гарб фалсафаси ва шиъа - ботиний қарашларга ўрин берган фалсафий тасаввуфнинг тугилиши ва раънақи Сухравардий Мактул (в. 587/1191), Ибн Арабий каби мутасаввиф ҳамда олимларнинг номлари билан боғлиқ. Бу ҳаракатлар, ҳеч шубҳасизки, бир-биридан фарқланадиган, айна пайтда бир-бирини инкор айлайдиган нуқтаи назар ва тушунчаларга ҳам эрк берган. Натижада тасаввуф ва тариқатлар фикрий ихтилоф, амалий инкор ва нуфуз талашувлар майдонига айланган. Сунний тасаввуфга қарши шиддатли қураш авж олдирилган. Сунний тасаввуф тарихи ва ҳақиқатлари муқаммал бир тарзда ёритилган “Таъарруф” китобининг муаллифи Қалобозий ёзади: “Нихоят тасаввуфдан маъно кетди, исм қолди. Ҳақиқат пинҳон бўлди, шакл зоҳирга чиқди... Тасаввуфни қабул қилганликларини тилларида иқроқ этганлар, ҳулқ-атворлари ва амаллари билан бу йўлни инкор этдилар. Тасаввуфни ҳалққа тушинтириш ҳолатидагилар бу йўлнинг ҳақиқий мохиятини яшириб, тасаввуфга алоқаси йўқ нарсаларни тасаввуфга қиритдилар ва унга нисбат бердилар. Шу тарзда бу йўлдаги

хак нарса ботил ўларок кўрсатилди...”.

Бундай шароитда тасаввуф тўғрисида холис сўзлаш, унинг хакикатларини асл холида халкка тушунтириш ёки тарғиб қилиш албатта мумкин эмас. Оқибатда тасаввуфга нисбатан нафрат уйғонди. Лекин ҳеч қандай душманлик ва гаразли ҳаракатлар моҳияти соф, хакикатлари инсон камолотига қаратилган тасаввуф ҳаракатини тўхтата олмади. Санъат, шеърят, мусика тасаввуфга қанот бағишлади.

Шуни унутмаслик керакки, тасаввуф қанчалик мураккаб бўлса, шунчалик зиддиятли, баъзан оқ билан қорани ажратишга унча имкон бермайдиган бир таълимотдир. Шу боис баъзилар уни қашфу қаромат сотиш деб англашса, айримлар аҳвол ва мураккаб билан чекланувчи бир “илм” деб билишган. Бир қисм одамларнинг тасаввурида тасаввуф қандайдир хусусий одат ва тақлид иши бўлса, бошқа бировлар унга тараккиёт учун зарарли ва жамият ҳаётидан узоклашувга қорловчи узлатпарастлик деб қарашган. Тасаввуф деганда сир ва гайб олами билан алоқани англоқчилар ҳам қам бўлмаган. Маълум бир гуруҳ қишилар эса ваҳдати вужуд ва ваҳдати шухуд назариялари билан фалсафий рангга бўянган тушунчаларни қабул қилиб, қинақам тасаввуф ана шудир, деган қатъий ҳулосада туриб олишган. Холбуки, қинақам тасаввуф, Шарқнинг қўп буюқ санъатқорлари қатори Алишер Навоийнинг ҳам диққат-эътиборини ўзига қаратган тасаввуф муқлақ бошқадир. У ишқ, маърифат, руҳоният тасаввуфи, том маъноси ила қомиллик тариқидир.

Айрим тасаввуфшунослар сўфийликни уч қабҳада таққик этишни тақсия қилишган. Шулардан бири - таассурий-руҳий тасаввуф. Бу ишқ ва қабзага тақниш тақрибаси бўлиб, алоқида нуфузга эга. Қунқи шайтон ҳам бир қамонлар солиқ бўлган, бирок ҳеч вақт муқаббат ва ишқ ҳиссийётларига соқиб бўлмаган экан. Демақ, қабза ила ёниб ишқ ақирига айланганда у йўлдан оқиб, абадий лаънатга учрамасди. Зеро, ич туйғулари ишқдан бегона солиқнинг йўли қамиша тақликали. Тасаввуфнинг энқ қатта қизмати ҳам ишқни инсон ҳаётининг туб ақоси ва руҳониятининг нури деб эътироф этганлиқидир. Алишер Навоийга қўра ҳам ақар қўнқилда ишқ оташи ёнмаса, қофирлик билан муқулмонликда фарқ қолмайди. Ишқ бўлмаса, муқулмонлик ҳам, зуқду тақво ҳам қуруқ даъводир:

Хуллас, ишқ ва қомиллик моҳияти тасаввуфдан четга сурилди дейлик. Тасаввуф Навоий учун тириқлик, қўзаллик, боқийлик руқини бой берарди. Тасаввур этинқи, тасаввуфда маърифат ва тақаккур қавқи бўлмаган. Навоий бундай тасаввуфга қикин ҳам бормаган бўларди. Инсон руқининг сир-асрорларини қашф қилишда Навоий тасаввуфдан қўп нарса ўрганган. Бу хақикатга тўла иқрор бўлиш учун, ҳеч бўлмаганда. Навоий ўқиган тасаввуфга доир илмий, тариқий, адабий манбаларнинг маълум бир қисми билан топишмоқ лозим.

“Хамсат ул-муқахаййирин” хотимасида Навоий уқоси Абдурахмон Жомий қизматида “таълим ва истиқода” юзидан ўқиган ўндан зиёд қитоб рўйқатини қелтирадиқи, уларнинг ақсарияти тасаввуф хақида. Булар: “суфия машойих истилоқила битилган” “Лавоёқ” ва “Лавоёқ”, “Шарқи рубоийёт”, “Нақахот ул-унс”, Хожа Муқаммад Порсонинг “Қудсия”си, Хожа Абдуллох Ансорийнинг “Илоқийнома”си ва б. Мана ўша хотимадан бир парқа: “Яна қазрати шайх-ул машойих фақр ул-миллатвад-дин Ироқийнинг “Ламаот”идурқим, Қазрати Мақдум ул қитобни бу фақирга сабак айтурда айтур эрдиларқим, “Бу қитобни нодон ва беандом тақрлиқ ва номақвор равишлиқ элининг қўпроқ машғуллик қилқони қавос ақлида бақдном қилқон эрмишқим, баъзи ўқимас эрмишлар. Бу қижатдин бу қитобнинг ҳўблуклари яшурун қолқон эрмиш”. Ақру изқор

хушхоллик ва сурур килурлар эрди, шарх битмагига доги бу боис бўлди”. Шунингдек, Навоий Хужвирий, Имом Кушайрий, Сухравардий, Имом Газзолий, Ибн Арабий каби ислом алломаларининг асарларини ҳам пухта билган. Навоийнинг тасаввуф билан алоқасини белгилашда бундай фактларга жиддий караш керак. Навоийшуносликда худди шу жихат етарли даражада инобатга олинганича йўк.

Навоий ижодиётининг тасаввуф билан боғлиқлигини исботлашга ташкаридан “далил” ахтаришга эҳтиёж йўк: улар шоир ижодиётининг ўзида мавжуд.

Маълумки, Вакт – бу ортда колган ўтмиш елдай илгарилаётган замон ва хар турли орзу-умидлар ила олдинга чорлайдиган келажак. Давр, замон ва тарих Вактнинг энг катта ўлчамларидир. Лахзалар соатларга, соатлар кунларга, кунлар ой ва йилларга айланаркан, уларнинг харакат тарзида тўхташ эмас, эврилиш хосил бўлади. Лахза мазмуни ва кучини англай олмаган, умр лахзалари ходиса даражасига юксалишини билмаган инсон хеч пайт соат, кун ёки йил зиёси ила кўнгилни мунаввар эта олмайди. Зеро, Вакт мазмуни ва сири ташки бирликда эмас, Шахснинг рухи ва дилида яширинган. Вакт туйғуси, вакт маърифати – барча маърифат ва самовий туйғуларнинг тамали эрур. Инсон умри Вактнинг бир кисми ва парчаси. Вакт аслида ибтидо ва интихоси номаълум сўнгсизлик демак. Дунёдаги деярли барча мавжудлик шу сўнгсизликка тобе, унинг муросасиз хукмига таслим. Чуқуррок мушоҳада этилса, вакт чегараси, вакт бирлиги, вакт мезони деган тушунчалар хеч пайт одамга тўла-тўқис қувонч бермайди. Вакт учқурлиги ва тасарруфи хақида ўйлар экан, хатто энг калтафахм кимса калбида ҳам бир махзунлик пайдо бўлади. У истасин, истамасин, шахсий хаёт маънисини галат англаганлигидан, ички ёлгон ва такаббурлигидан, зохирпарастлик ва тафаккур махдудлигидан, албатта, хижолат чекади. Ўзликни идрок қилиш ва ўзлик тўғрисидаги нотўғри карашлардан қутилиш кўпинча ана шундан бошланади. Такдирдан шафкат ва мурувват тилаш мумкин. Бирок Вактдан шафкат ва мурувват тилаб бўлмайди. Шарк алломалари Вактни кескир қилишга ўхшатишган. Бу “қилич”дан ўзингизни канча кўпрок мухофаза этсангиз, ақл тахликага ўшанча ортиқроқ ён беради, риё, қўрқув ва мунофиқлик боткогига ботиш хавфи ўшанча кучаяди. Ва булар охир-окибатда калб таназзулига сабаб бўлади.

Вактга фақат маънавий-рухий харакат ва маърифий фаолият ила юзлашиш лозим. Хуллас, Вакт олдидаги масъуллик у билан алоқа ўрнатишнинг ўзига хос “маком”ларини эгаллашни талаб қилади. Шу маънода тасаввуф ахлининг фикр-қарашлари ва хаётий тажрибалари жуда ибратли. Ибратлиси шундаки, улар вактнинг энг “кичик” бирлиги хисобланмиш дам ва лахзанинг мазмунига алоҳида ахамият бергандирлар. Шаркнинг кўп буюк санъаткорлари сингари Алишер Навоийнинг Вактга доир қарашлари, муносабат тарзи ва ундан кўзда тутган мақсадлари ҳам тасаввуф маслаги билан чуқур алоқадордир.

Абул Мухсин Мухаммад Бокир асарида Хазрати Баҳоуддин Накшбанднинг шундай фикрлари келтирилган: “Нафасни зое кетишга йўл қўйманг ва бундан эҳтиёт бўлинг: “Ман зайиъа вақтаху фа вақтаху мактун” – “Ким вактни зое қилса, бас, у вакт душманидур”. Ва уни идрок қилишга интилиш лозим. Айтдиларки, хар ким ўз вақтидаги вазифасини адо қилиш билан машғул бўлса, уни “сохибъул вакт” – “вакт сохиби” дейдилар... Бу вакт сохиби вактнинг тасарруфидан қутулган, балки уни ўз тасарруфига олган бўлади, яъни хар бир вактни энг муҳим ва авло холга сарф этади. Уни “Абъул вакт солик” - “Вакт отаси бўлган солик”, дейдилар. “Ибнуъл вакт” – “Вакт ўгли” шундай солиқки, хол унга хужм ва горат қилувчи тарзда рўй беради ва тасарруфи билан солиқни

холатдан узоклаштиради, ўз хукми остида бўйсундиради”.

Тасаввуф нукаи назарида нафас уч маънони англатади: 1. Тирикликни таъминловчи нафас, яъни хаво; 2. Дам, фурсат, лахза; 3. Муршиддан етадиган файз ва ишк ўтида ёнган калбнинг фарахланиши. “Рисолаи Кушайрий” муаллифининг таърифлашича, нафас сохиби хол сохибидан кўра нозиктаъб ва кўп покизадир. Вакт эса васл сохибларига, хол рух сохибларига, нафас эса сир сохибларига хосдир. Демак, калб сохиблари вақтга, рух сохиблари холларига, сир сохиблари нафасга локайд бўлишлари мумкин эмас. Навоийнинг Вакт, Хол ва Нафас бахсидаги анча-мунча фикр-туйгулари мана шу уч асосга таянади. Тасаввуфда Вакт – ўтмиш (мозий) билан келажак (мустакбал) ўртасидаги замон бирлиги хисобланади. Бу хақида Алишер Навоий “Махбуб ул-кулуб”да ёзади: “Ўтган рўзгор адамдур. Келмагандин сўз айткон ахли надамдур (пушаймон ва афсус этувчилар) ва хол мугтанамдур (ганиматдур). Бир турк бу маънида дебдурким: “Дам бу дамдур”.

Байт:

Мозию мустакбал ахволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдур, бу дамдур, бу дам”.

Навоий “бир турк” деганда кимни назарда тутган – буни аниқ айтиш кийин. Лекин ўша турк Нажмиддин Кубронинг “Фавоихъ ул-жамол” номли рисоласидаги мана бу фикрлардан хабардор бўлган бўлиши керак: «Вакт кескир бир киличдир. Агар кескир бўлмасайди, англаб, идрок этиб улгургунингча сени кутарди. Холбуки, у кескир бир килич харакати ила хукмини адо айлар. Сўфий “Ибнуъл вакт” эрур. У кечмишга хам, келажакка хам бокмас. Чунки унинг мозий ёки мастакбалга кўз тикиши, айна дамдаги вақтини беҳудага сарф килиши демакдир..”. Лекин шуни хам эсдан чиқармаслик керакки, айна дамдаги вақтини беҳуда сарф қилмаган киши ўтмишга кул бўлиб қолмаганидек, келажакдан хам бир хатар сезмайди. Шу боис Алишер Навоийнинг лирик қахрамони Вакт хақиқати ва шодликларини мозий ва келажакдан эмас, хассос ва нузли ирфоний маънилар калбдан бош кўтарган “лахза”, “нафас”, “фурсат” ва “дам”лардан ахтаради. Унда хатто “харобот” орзуси хам “лахза” кайфияти ва хукмига тобедур:

Кел бир дам, эй хариф, харобот сориқим,
Май важхидир бу хирка била жилсонимиз.

Навоий вақтнинг энг кичик бирлиги – “дам”, “лахза”, “фурсат”ларга шу даражада катта мазмун багишлайдики, давр ва замоннинг ранжу кийноқларидан ўзни муҳофаза қилишда “Дам бу дамдур” тушунчаси гўё дахлсиз бир қалқон сифатида кўзга ташланади:

Десаңг замона ситезини хар замон кўрмай,

Замонни хуш туту қилма замона бирла ситез.

Кейинги сатрдаги “замонни хуш тут” – ўтаётган хар дами хуш кечир, хар лахзанинг шукронаси билан яша, мазмунини ифодалайди. Зеро, ирфоний хаёт - илохий файз ва илхом ҳадя этилажак хаётдурки, уни ганимат тутмоқ керак:

Бу дами тут ганиматким, келур дамдин асар йўқтур,
Не дамким ўтти, худ андин киши топмас нишон харгиз.

Албатта умрнинг лахзасини ганимат сезиб хуш ўтказиш – бу донолик ва донишмандликнинг асосий хусусиятларидан эрур. Умуман олганда, ушбу хусусият ва фазилат халқимиз дунёкараши учун хос бўлган. “Алпомиш” достонидаги қуйидаги сўзлар бунинг бир далили бўлмоғи мумкин:

Дам бу дамдур, ўзга дами дам дема,
Бошинг эсон давлатингни кам дема.

Дархакикат, инсоннинг боши омон, кўнгли хотиржам экан – бундан ортик давлат, бундан зиёд саодат йўк. Хар нафаси, беҳуда ўтмаган хар дами учун у Оллоҳга хар канча шукрона айтса арзийди. Лекин “Дам бу дамдур” хакикати тасаввуфда нисбатан бошқача ва теранрок мазмунга эга. Шунинг учун ҳам Навоий шеърларида бу хакикатга кайта-кайта тўхталади ва уни гоҳ ахлокий, гоҳ ишқий, гоҳ ирфоний-фалсафий охангларда талкин қилиб беради. “Гаройиб ус-сигар” девонидаги газаллардан биридаги мана бу мисраларда нафас олинаятган хар бир дамдан гофил қолмаслик орифликнинг талаби ўларок таъкидланган:

Чу мозий ўттию мустакбал ўртада эрмас,
Сенгаки хол эмас мугтанам не хол ўлгай.

Бу дамни ориф эсанг яхши тутки, жохил иши,
Етишмагангаву ўтганга килу қўлгай.

Яъни: мозий ўтди. Келажак хали илгариди. Айни фурсатдаги холингни ганимат билмасанг, бу қандай хол бўлади? Агар ориф эрсанг хар бир лаҳза ва нафасингни яхши кадрла, яхши ўтказ. Етиб келмагану ўтиб кетган хақида сўзлаш жохилнинг ишидир. Маърифат ахлининг умумий икрорига кўра рухни уч нарса доимий равишда қучсиэлангириб гусса ва мусибатга гирифтор этар экан: 1. Мозийпарастлик хасрати. 2. Холда жараён этувчи шубҳалар. 3. Келажакка ишончсиз қараш ёки ундан кўркиб эҳтиётда яшаш.

Албатта, инсон ўтмишдан ажралиб ёки кечган қунларини унутиб умр ўтказа олмайди. Зеро, мозий билан боғланиш ўтмишдаги воқеа-ҳодисотларни билиш, улардан у ёки бу маънода сабоқ олиш ақл ва хотира талаби эрур. Бирок ўтган даврга муносабат ва тарихий ҳиссиёт чуқур илм, кенг мушоҳада ва маърифат зиёсидан юзага келиши лозим. Акс тарзда ўтмиш инсоннинг фикрий эринлиги, шахсий қамолотиғагина эмас, балки умум тараккиётга ҳам зарар етказмоғи мумкин. Энди ахли хақиқат қарашларига келсак, улар меъёрдан ошган, қераксиз ҳаёл, беқамар орзуга айланган мозий ва мустакбал андишасини Оллоҳ билан ориф алоқасига бир хижоб деб ҳисоблашишган. Бу парда барҳам топмас экан, на қалб, на руҳ самовий парвози ва саёҳатида олий мақомларга юксала олмаганидек, ишқ ва хақиқат завқ-шавқларини ҳам тўлиқ эгаллаш олмайди. Жалолиддин Румий Ҳазратлари “Мозий ва мустакбал Оллоҳдан хижобдур, пардадур”, - деганларида масаланинг худди шу томонини эътиборда тутганлар.

Демак, дам ва фурсатнинг сири, маъноси, қудратини қашф қилмоқ учун хол ҳусусида қайгуриш, холнинг туб моҳиятини пухта билиш зарурдир. Алишер Навоий шеъроятининг ботиний оламига қириш ва сўз билан ифодалаш қийин бўлган маъноларини ўзлаштиришнинг жуда нозик ва муҳим нуқталаридан бири ҳам мана шудир.

Навоий факат лирик шеърларида эмас, қостонларида ҳам инсон тақдири ва қамолотиға даҳлдор бир қанча мураккаб муаммоларни ҳал қилишда хол, нафас, лаҳза “фалсафа”сига асосланади. Улуғ мутафаккир “Ҳайрат ул-аброр” қостонининг ўн сакқизинчи мақолотиға инсон умрининг фанолиги, у тугиларқан албатта бу дунёни бир қун тарқ айлаши, бас шундай экан, ўлимни ўйлаб мотамға берилмасдан, ҳаётини ишқ ила, фойдали иш ила шод ўтқизишини таъкидлаб яна ёзади:

Умрки хориж дурур ўтган иши,
Хар неки ўтти анга етмас қиши.
Қелмаганидин доғи оқил демас,
Не десун ул ишники, маълум эмас...

Мозию мустакбалинга бўйла хол,
Холинга хам неча хаёли махол.
Холки бўлди санга бир он бас,
Анда не гамгинлик этарсен хавас.

Таъбир жоиз бўлса, бу хикматли мисраларда инсон онгини покловчи, яъни онг ва идрокни кераксиз “юк”дан фориғ этувчи бир кувват бордир. Ўтган иш – ўтди, у такрорланмайди. Бўладиган иш – хали олдинда. Буни муаммога айлантириб, олдиндан ташвишга чўмишга хожат йўк. Мухими, кечаётган фурсатни бой бермаслик, айти шу вақт, шу дам талабларини бажаришда чалгимаслик. Хол маърифати инсонни шунга чорлайди. Шу маърифатни эгаллаган шахс беҳуда азобга берилмайди, бесамар машмашаларга бош кўшмайди.

Холини у латифлаштирганидек, хол уни озод айлайди. У табиий равишда хар нафасини кадрлайди, хар нафаси учун жавобгарликни хотирдан чиқармайди. Ва Навоийнинг:

Хар нафасинг жавҳари эрур нафис,
Ким сенга ул бир нафас эрур анис, -

Деган сўзлари шундай зотларга тегишли. Ушбу фикр-мулохазаларини ифодалаганда ҳеч шубҳасизки, Навоий ўзи мансуб накшбандийлик тарикатининг асосий шартларидан бири – “Хуш дар дам”га хам таянган. Хуш – ақл, дам – нафас. Накшбандийликда нафас назорати ва мазмунига алоҳида аҳамият берилган. Чунки нафасларни назорат қилиш дунё ишларида адашмаслик учун хам, ҳақ тажаллилари учун хам ниҳоятда зарур. Бу ҳақида “Хайрат ул-аброр”да Навоий ёзади:

Хар нафасинг холидин огоҳ бўл,
Балки анга хуш ила ҳамроҳ бўл...
Гафлат агар бўлса бу ишдин, даме,
Ким йўк анингдек кишига мотаме.

Биз огоҳлик ҳақида кўп гапирамиз. Лекин инсонни ёвузлик ва жаҳолатдан муҳофаза этувчи ҳақиқий огоҳлик “хар нафас” холидан огоҳлик эканлигига унча эътибор қилмайдимиз. Холбуки, Навоий қаҳр, газаб ва жохилликлардан покланган, илохий сифат ила сифатланган хол ва нафасни:

Бас муни анфоси муқаддас дегил,
Балки муқаддас дема, ақдас дегил, -
дейди.

Навоийнинг “нафас” хусусидаги фикрлари бир-биридан мазмунли ва рангдор. Шу жиҳатдан мана бу байт алоҳида диққатга молик:

Эй Масихим, мен катили ишқмен, тургуз мени,
Бир нафас, дедим қабул этким, нафаснинг жони бор.

Бу байтда ишқ дардидан ҳалок бўлган ошиқ маъшуқасини Ҳазрати Исо ила тенг кўриб, мени ўз нафасинг ила турғизгил, дея илтижо этаётир. Аммо у тилаётган умр муддати унча кўп эмас, бор-йўги – “бир нафас”. Шу бир нафаснинг мислсиз куввати ва файзига у ишонади.

Хужвирийнинг ёзишича, “тавҳид ахлининг вақтлари иккидур. Бири фақат фоко (мухтожлик) холида, иккинчиси вақд холида. Буларнинг бири васл маҳалидаги вақт, икинчиси фирок ва хижрон маҳалидаги вақт”. Навоий лирик қаҳрамони орзу айлаётган “бир нафас” эса висолга дахлдор вақтдир. Хўш, “нафаснинг жони бор” деган фикрда қанақа маъно ёки мақсад яширинган? Ёрни ишонтириш учун айтилган бу гап муршидга тегишли. Буни Мухаммад Фузулий шундай шарҳлайди: “Билки, инсон борлигининг қамоли

икки вужуддан иборатдур. Инсоннинг нафсини у икки кайфият камол нашъасига тўғри етказур. Аввалгиси зохирий вужуд. Унинг мабдаи атодур. Иккинчиси маънавий вужуддирки, унинг маншайи йўл сохиби бўлмиш муршиднинг хидоятидир. Комил бўлмок даражаси кейингисига богли эканлигидан муршид атодан мукаддамдир.

Китъа (арабчадан таржима):

Илм бир рухдурки, муршид ўз нафасин файзидан

Талаб ахлининг ўлик баданларига еткизар.

Талаб ахлининг хаёти муршиднинг нафаси файзидандур,

Шунга кўра дерларки: “Нафасни жони бордур”.

Демак, Навоий байтида талкин этилган тириклик кувватининг бир каноти ишк бўлса, иккинчи каноти маърифат.

“Кашф ул-махжуб”да шундай сўзлар битилган: “Вужуд учун рух нима бўлса, вақт учун ҳам хол худди шудир. Вақт мутлако холга мухтож эрур. Чунки вақтнинг сафоси хол ила бўлур. . . Хол вақтга бирлашгач, бутун замонлар вақтга айланур. Унинг учун завола жоиз бўлмас”.

Тасаввуфга доир қадимий манбаларда қайд этилишича, Мухаммад алайхиссалом пайгамбарлик мартабасига етишганларидан сўнг ҳар маком сохиби учун бир хол пайдо бўлган. Хол нима? Абу Наср Саррож ҳолни “лаҳзада тугилиб, қалбда ризо, тафиз ва шунга ўхшаш сифатларни барқарорлаштирадиган аҳволдир”, дейди. Нажмиддин Кубро хол, маком, вақт ва улар орасидаги фарқдан сўзлаб, жумладан бундай деб ёзадилар: “... инсондаги қуч-қувват ва тоқат мол ҳамда хол ила юзага келур. Хол шахват, ёки рухнинг қуввати эрур. Мол эса фақат нафс ва шахватни тақвия этувчи бир нарсадир. Табиат эътибори билан Хол жуда қувватли бар қуч ва тоқатдир».

Шу учун рух ва юракнинг мушоҳада қуввати ва қувончини акс эттирувчи хол Навоий наздида ҳам энг яхши амалдан-да устун ва шарафли саналган. Чунки кўнгли зариф, руҳи латиф, ахлоқи гўзал, маънавий хаёти жўшқин хол сохиблари ишк ва ҳақиқатнинг юксак чўккиларини эгаллашга мушарраф бўлишган. Улардан бир қисми ҳолига маҳкум – талвин эгалари, яна бошқа тоифалари ҳолига ҳоким – тамкин сохиблари саналган. Талвин сохибларининг ҳоллари шундай гаройиб, ўзгарувчан, хилма-хил маънавий-руҳий ва психологик ходисаки, буни сўзда таърифлаш ёки ифодалашнинг сира иложи йўқ. Навоий тасавурида Хол ва Вақт ҳиссий идрок ва завқий мушоҳаданинг бир меърожи эди. Ана шунинг учун улуг шоир шеъряттидаги кўпдан-кўп фикр ва туйғулар бевосита Хол даражалари (хавф, ражо, ҳузун, истикомат, сидқ, хаё ва ҳоказо) ва уларни навбатма-навбат эгаллаш натажаси ўларок талкин қилингандир.

Иброҳим Ҳаққул